

שלח יג ב וַיִּדְבֶּר יְהוָה אֶל-מֹשֶׁה לֵאמֹר: שְׁלַח-לָךְ אַנְשִׁים וַיֵּתְרוּ אֶת-אֶרֶץ כְּנָעַן
 אֲשֶׁר-אַנִּי נֹתֵן לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל אִישׁ אֶחָד אִישׁ אֶחָד לְמִטֵּה אֲבֹתָיו תִּשְׁלַחוּ כָל
 יִשְׂרָאֵל, גִּבֹרָא חַד גִּבֹרָא חַד, לְשִׁבְטָא דְאַבְרָהָמָה תִּשְׁלַחוּ, כָּל

יג (ב) שלח לך אנשים, למה¹ נסמכה פרשת מרגלים לפרשת רש"י מרים², לפי שלקחה על עסקי דבה שדברה באחיה, ורשעים הללו ראו ולא לקחו מוסר. שלח לך, לדעתך³, אני איני מצוה לך, אם תרצה שלח, לפי⁴ שבאו ישראל ואמרו: נשלחה אנשים לפנינו (דברים א כב) כמה שנאמר: ותקרבון אלי כלכם וגו' (שם), ומשה נמלך בשכינה, אמר: אני אמרתי להם שהיא טובה, שנאמר: אעלה אתכם מעני מצרים וגו' (שמות ג יז), חייהם שאני נותן להם מקום לטעות בדברי מרגלים למען לא יירשוה.

1 תנחומא ה. 2 אין הכוונה למה נכתבה בתורה סמוכות זו לזו (כין דעובדא הכי הוה) אלא כוונתו לומר מפני מה נסמך ציווי שילוח מרגלים לענין מרים, כלומר לאי זו תכלית צויה הקב"ה שילוח מרגלים תיכף לענין מרים. והשיב לפי שלקחה על ידי ריבה וכו', ואמר יתברך למשה אם תרצה שלח לך עתה אנשים כדי שיזכרו מה שעשיתי למרים ולא יצאו ריבה על הארץ (ספר הזכרון). 3 סוטה לד ב. 4 תנחומא ה.

רש"י יג (ב) כל נשיא בהם, עיקר פשוטו כך. כל אלה שנים עשר אנשים תקח מאותם שבישראל שנשא אותם לבם ללכת, שתכוין את העם¹ מי האיש שירצה ללכת לרגל את הארץ, ומאותם שיאמרו ללכת תקח ותבחר מהם שנים עשר. ולפי שאנשים גבורים שאינם יראים ורך לבב ראויים ללכת בארץ נכריה וגם להתחזק ולקחת מפרי הארץ, לכך הוצרך להכריז, ולא נקבם הקב"ה בשמות כשם שעשה לנשיאים שמנו את ישראל² ובנשיאים שהנחיל[ו] את ישראל את הארץ באלה מסעי³, שאותם היו נקובי שמות. כל נשיא בהם, הטעם שתחת כל מוכיח פירושו. כל אלה הי"ב, הנה יהיה⁴ נשיא להתנדב ללכת. כמו כל שתה תחת רגליו (תהלים ח ז).

1 אולי צ"ל שתכריזו אל העם, ראה בסמוך: לכך הוצרך להכריז. 2 לעיל א הי"ו. 3 להלן לד טז-כט. 4 כל אחד.

יג (ב) שלח לך, כתוב שה' אמר לישראל עלה רש (דבר' ראב"ע א, כא), והם אמרו נשלחה אנשים (שם שם, כב), או אמר ה' שלח לך אנשים¹. וטעם אנשים, שהם ידועים גבורים, וכן כלם אנשים (פסוק ג), וחזקת והיית לאיש (מ"א ב ב), כי איש היה². ויתורו, ויחפשו, וכן ולא תתורו (להלן טו לט). כל נשיא בהם, כל אחד הוא נשיא בהם³. או תהיה מלת אחד מושכת עצמה ואחרת עמה⁴, וכן ושני אנשים שרי גדודים היו בן שאול (ש"ב ד ב)⁵, ורבים כן.

1 כלומר, פתיחת פרשתו היא מקוצרת, כעוד שבפרשת דברים היא בשלימותה, שהעם אמר למשה לשלוח מרגלים, אחר שה' אמר עלה רש. 2 אלא שהכוונה להיות איש חיל. 3 כדרך קצרה. 4 נקראת פעמיים. 5 היו שרי בן שאול. כלומר, המלה שרי נמשכת גם לכן שאול.

רמב"ן יג (ב) שלח לך אנשים, "לדעתך, אני איני מצוה לך, אם תרצה שלח, לפי שבאו ישראל ואמרו נשלחה אנשים לפנינו, כמו שנאמר ותקרבון אלי כלכם (דברים א כב), ומשה נמלך בשכינה, אמר אני אמרתי להם שהיא טובה שנאמר אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ טובה (שמות ג יז), חייהם שאני נותן להם מקום לטעות בדבר המרגלים למען לא ירשוה", לשון רש"י מדברי אגדה. ויש כאן לשאול אם כן משה עצמו חטא בענין, שנאמר וייטב בעיני הדבר (דברים א כג)¹, ולמה אמר להם בענין הארץ, הטובה היא אם רעה (להלן פסוק יט), אחר שנאמר לו מתחלה שהיא טובה ורחבה², ועוד מה עשו המרגלים כי משה אמר להם וראיתם את הארץ מה היא ואת העם היושב עליה החזק הוא הרפה המעט הוא אם רב (שם פסוק ח), ואמר להם בערים, הבמחנים אם במבצרים (פסוק יט), וגל כל פניה היו צריכין להשיבו על מה שצוה אותם, ומה פשעם ומה חטאתם כשאמרו לו אפס כי עז העם והערים בצורות גדולות (פסוק כח)³, וכי על מנת שיעידו לו שקר שלח אותם. ואל תחשוב כי היה פשעם בדבת ארץ אוכלת יושביה (פסוק לב) בלבד, כי טרם שיאמרו להם כן היה מריבת בלב עמהם, וכן כתוב אחינו המסו את לבבינו לאמר עם גדול ורם ממנו וגו' (דברים א כח), ובכאן כתיב לנפול בחרב נשינו

1 וברא"ם תירץ שכבר פירש רש"י שם שהוטב בעיניו של משה להסכים עמהם אולי יחזרו על ידי זה, כמו שהביא רש"י שם המשל מספרי. 2 שמות ג ח, ולמה נמלך לשלוח מרגלים ולא היה מאמין לדברי הקב"ה (גור אריה). 3 והלא האמת כן היה, שהיו ערים גדולות ואנשי מידות, וכי שלח אותם לדבר שקרים (שם). ועיין דברי רבינו להלן פסוק כו. והרא"ם תירץ כי אחר שהגידו המרגלים מה שראו שם לפה חזרו ואמרו לא נוכל לעלות אל העם, ואלה הדברים אינם סיפור מה שראו שם אלא מה ששפטו מסכרם.

יג (ב) שלח לך אנשים, אל תניח שישלחו הם, כמו שאמרו לעשות באמרם "נשלחה אנשים לפנינו" (דבר' א כב), שמה ישלחו הדיוטות בלתי מכירים שבת הארץ ויספרו בגנותה, באופן שיחשבו ישראל אל ה' תועה, ולא ישובו בתשובה כמו ששבו אחר כך, באמרם "חטאנו לה'" (שם שם מא), וזה כי המרגלים ששלח משה, אף על פי שהרשיעו להניא לב העם מחסרון אמונתם באל שדי, מכל מקום הכירו וסיפרו טובת הארץ, באמרם "וגם זבת חלב ודבש היא" (להלן פסוק כז), וכן העיד באמרו "ויקחו בידם מפרי הארץ... ויאמרו טובה הארץ" (דבר' א כה), אלא שאמרו שהיה נמנע לכבשה, וכאשר הכירו ישראל חטאתם על שלא בטחו בישועת האל יתעלה ונצחונם אחר שעשה עמהם להפליא, שבו בתשובה ואמרו "חטאנו לה", אנחנו נעלה ונלחמנו" (שם מא), והתפללו כאמרו "ותשובו ותבכו לפני ה'" (שם מה), אלא שלא קיבל האל יתברך תפלתם, מפני חילול ה' שעשו, שאינו מתכפר אלא במיתה, וכמו שהעיד בהם באמרו "וביום פקדי ופקדתי וגו'" (שמות לב לד). כל נשיא בהם, כל מי שהוא המעולה שבכל שבטו להכיר ענין הארץ.

יג (ב) תשלחו כל נשיא בהם, כל נשיא ישלח איש אחד משבטו.

וטפינו יהיו לכו (להלן יד ג), והנה משה רבינו אמר לבניהם כדברים האלה והפליג להם בחזק העם ובמבצר עריהם וכח הענקים יתר מאד ממה שאמרו המרגלים לאבותם, כדכתיב שמע ישראל אתה עובר היום את הירדן לבא לרשת גוים גדולים ועצומים ממך ערים גדולות ובצורות כשמים עם גדול ורם בני ענקים אשר אתה ידעת ואתה שמעת מי יתיצב לפני בני ענק (דברים ט א-ב), ואם היה פשע המרגלים וחטאתם בזה למה יניא את לב בניהם כהניא המרגלים את לב אבותם, ועוד מה טעם למשה רבינו בשליחות הזאת, אם הארץ טובה והעם רפה הרי טוב, ואם רעה או שהעם חזק סבור הוא שיחזירם למצרים⁴. אבל ישוב הענין בזה כי ישראל אמרו כדרך כל הבאים להלחם בארץ נכריה ששולחים לפניהם אנשים לדעת הדרכים ומבוא הערים, ובשובם ילכו התרים בראש הצבא ולהורות לפניהם הדרכים, כענין שנאמר: הראנו נא את מבוא העיר (שופטים א כד), ושיתנו להם עצה באי זו עיר ילחמו תחלה ומאיזה צד יהיה נוח לכבוש את הארץ, וכך אמרו בפירוש וישיבו אותנו דבר את הדרך אשר נעלה בה ואת הערים וגו' (דברים א כב), כלומר הערים אשר נבא אליהן תחילה ומשם נבא בכל הארץ, וזו עצה הגונה בכל כובשי ארצות, וכן עשה עוד משה עצמו שנאמר וישלח משה לרגל את יעזר (להלן כא לב), וכן ביהושע בן נון שנים אנשים מרגלים (יהושע ב א), ועל כן היה טוב בעיני משה כי הכתוב לא יסמוך בכל מעשיו על הנס, אבל יצוה בנלחמים להחליץ ולהשמר ולארוב, כאשר בא הכתוב במלחמת העי' שהיתה על פי ה', ובמקומות רבים, אז נמלך משה בשכינה ונתן לו ה' רשות ואמר לו שלח לך אנשים ויתורו את ארץ כנען וידעוה ויגידו לכם, ועל פיהם תתיעצו בענין הכבוש, והנה משה אמר להם עלו זה בנגב (פסוק יז), וטעמו עלו זה הדרך בנגב⁵ שירעו את העם היושב בארץ הנגב, מפאת הרוח אשר ישראל שם, החזק הוא ויצטרכו בעינים להשתמר מאד ולהחליץ, וכן הערים אם הם בצורות שישגבו בהן ויצטרכו לבנות דיק וסוללות או שיבואו מצד אחר, ואמר עוד שידעו בארץ עצמה הטובה היא אם רעה כי אם היא רעה יכבשו תחלה מן המקומות האחרים, כי הם היו תרים הר האמורי מצד חברון, כי גם יהושע לא כבש את כולם, וזה טעם ומה הארץ אשר הוא יושב בה (פסוק יט), על העם היושב בנגב. ויתכן כי משה בעבור שידע כי היא שמנה וטובה כמו שנאמר לו אל ארץ טובה ורחבה וגו' (שמות ג ח), בעבור כן אמר להם שיתנו לב לדעת כן כדי שיגידו לעם וישמחו ויחליפו כח לעלות שם בשמחה, ולכן אמר להם והתחזקתם ולקחתם מפרי הארץ (פסוק כ), כדי שיראו בעיניהם בשבח הארץ. ומן הידוע כי אין מצרים רחוק מאד מחברון רק כמהלך שבעת ימים, וארץ כנען מגעת בתחומה קרוב למצרים, ואי אפשר שלא ידעו הדרים במצרים ענין ארץ כנען הטובה היא אם רעה, אבל כוונתו של משה לדעת את הדרך אשר יעלה בה ואת הערים אשר יכבוש תחלה כאשר פירשתי, ואמנם היו ישראל במצרים עבדים בעבודת פרך לא ידעו ולא יבינו, על כן רצה משה שיגידו להם כל

עניני הארץ לשמחם במעלותיה כי יודע היה בהם. והנראה רמב"ן בעיני בלשון הכתוב כי לא נמלך משה בשכינה, אבל טעם שלח לך, כי הסכימו לשלוח מרגלים, והיה במנהג שישלחו שני אנשים מרגלים חרש לאמר⁶, ושישלחו מקצתם⁷, וה' היודע עתידות צוהו שישלח איש אחד איש אחד מכל מטות ישראל, ושיהיו הנשיאים שבהם, כי חפץ ה' שיהיו שוים בענין כל הגדולים, אולי יזכרו וישובו אל ה', ואם איך שתהיה הגזירה שוה בכל העם, וזה טעם על פי ה' (פסוק ג), שיהיו במצות ה' נשיאים וראשי בני ישראל. והנראה אלי לפי פשט הכתוב כי לא הזכיר ה' למשה שאלחם ששאלו לשלוח מרגלים, ולא הסכמת משה עמהם, שאילו היה כן היה הכתוב מספר בכאן: ויקרבו בני ישראל אל משה ויאמרו נשלחה אנשים לפנינו וגו' ויטיב הדבר בעיני משה, ואח"כ היה כותב: וידבר ה' אל משה לאמר שלח לך אנשים כאשר דברו אליך איש אחד ואחד, אבל היה הענין כך ששאלו ישראל השליחות ויטיב הדבר בעיני משה, ואחר כך בא הדבור אל משה כשאר הדבורות ואמר לו סתם שלח לך אנשים, וזה טעם ויתורו את ארץ כנען אשר אני נותן לבני ישראל, כי הוא מדבר בענין חדש לא סופר בו כלל, והיה כל זה כי ה' חפץ למען צדקו⁸, שתהיה השליחות במצותו ושתהיה בכל שבטיהם ובגדוליהם למען ינצלו, וכן נראה עוד שהם שאלו ממה נשלחה אנשים לפנינו ויחפרו לנו את הארץ (דברים א כב), והוא חפוש בדרכים ובענין הכבוש מלשון חפר אוכל (איוב לט כט), וזה טעם "לפנינו", שילכו הם אחריהם על דרכם, כלשון וארון ברית ה' נוסע לפנים (לעיל י לג), אבל ה' צוה ויתורו את ארץ כנען, והוא כטעם ברירה ככאים לקנות דבר, מלשון לבד מאנשי התרים והסותרים (דה"ב ט יד), וכן אל (ה) ארץ אשר תרתי להם (יחזקאל כ ו), וכן לתור להם מנוחה (לעיל י ג), ועל כן צוה אותן משה לפרוט הטובה היא אם רעה וגו' השמנה היא אם רזה וגו' (פסו' יט-כ), והכל לשמחם כי צבי היא לכל הארצות (יחזקאל כ ו), ויעלו בה בחפץ גדול. והנה נאמר כאן הענין בסתם כי כן היה, אבל במשנה תורה הזכיר להם משה כל הדברים מתחילתן להגיד להם פשעם, כי חטאו במה שבקשו ושאלו הם עצמם. ועל דעת רבותינו⁹ חטאו באמרם נשלחה אנשים לפנינו, בעבור שהם רואים את ישועת ה' אשר יעשה להם תמיד, והיה להם ללכת אחרי הענין אל אשר יהיה שמה הרוח ללכת, ומשה קבל מהם למלאות תאוותם, ויהיה טעם ויטיב בעיני הדבר (דברים א כג), שסבלתי רעתכם והוריתי לעשותו, וה' צוהו שישלח איש אחד איש אחד למטה אבותיו וגו' כענין שנאמר בשמואל שמע בקול העם לכל אשר יאמרו אליך כי לא אותך מאסו כי אותי מאסו ממלוך עליהם (ש"א ח ז). והנה האנשים האלה לא נקבו בשמות על פי ה' כאשר היה בפסוקים¹⁰ ובחלוק הארץ¹¹, כי מצות ה' לא תבא בה תקלה לעושיה, ושומר מצוה לא ידע דבר רע (קהלת ח ה), רק הוא יתברך צוה למשה איש אחד למטה אבותיו תשלחו וגו', ושיהיו נשיאים, ומשה מדעתו בירר את אלה ושלחם והם גמלו לנפשם רעה.

8 מקצת השבטים. 9 ישעיה מב כא. 10 שהביא רש"י. 11 לעיל א ה-טו. 12 להלן לד ה-כח.

4 בחמיה, ואם כן היתה שליחת המרגלים לבטלה. ועיין בגור אריה וברא"ם שמאריכים לתרץ שיטה רש"י. ועי' במהרש"א חידושי אגרות סוטה לג. 5 יהושע ח ב. 6 [ראב"ע פסוק יז]. 7 יהושע ב א.

וַיִּשְׁלַח בָּהֶם: וַיִּשְׁלַח אֹתָם מֹשֶׁה מִמִּדְבַר פָּאֲרָן עַל־פִּי יְהוָה כָּל־אֲנָשִׁים
 ד' רָאשֵׁי בְנֵי־יִשְׂרָאֵל הֵמָּה: וְאֵלֶּה שְׁמוֹתֵם לְמִטֵּה רְאוּבֵן שְׁמוּעַ בֶּן־זְכוּר:
 ה' לְמִטֵּה שִׁמְעוֹן שָׁפֵט בֶּן־חוּרִי: לְמִטֵּה יְהוּדָה כָּלֵב בֶּן־יִפְנֶה: לְמִטֵּה יִשְׁשָׁכָר
 ו' יִגָּאֵל בֶּן־יוֹסֵף: לְמִטֵּה אֶפְרַיִם הוֹשֶׁעַ בֶּן־נוּן: לְמִטֵּה בִנְיָמִן פִּלְטִי בֶן־רְפוּא:
 ז' לְמִטֵּה זְבוּלֹן גְּדִיאֵל בֶּן־סוּדִי: לְמִטֵּה יוֹסֵף לְמִטֵּה מְנַשֶּׁה גְּדִי בֶן־סוּסִי:
 ח' לְמִטֵּה דָן עֲמִיאֵל בֶּן־גַּמְלִי: לְמִטֵּה אֲשֶׁר סִתּוּר בֶּן־מִיכָאֵל: לְמִטֵּה נַפְתָּלִי
 ט' נַחֲבִי בֶן־נֹפְסִי: לְמִטֵּה גָד גָּאוּאֵל בֶּן־מְכִי: אֵלֶּה שְׁמוֹת הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר־שָׁלַח
 י' מֹשֶׁה לְתוֹר אֶת־הָאָרֶץ וַיִּקְרָא מֹשֶׁה לְהוֹשֶׁעַ בֶּן־נוּן יְהוֹשֻׁעַ: וַיִּשְׁלַח אֹתָם

רְבָא דְקָהוֹן: ג. וַיִּשְׁלַח
 יְתָהוֹן מֹשֶׁה, מִמִּדְבַר
 דְּפָאֲרָן עַל מִימְרָא דִּי,
 כּוֹלְהוֹן גּוֹבְרִין, רִישֵׁי בְנֵי
 יִשְׂרָאֵל אֲנֹן: ד. וְאֵלִין
 שְׁמֵהֶן הַזֵּהוֹן, לְשִׁבְטָא
 דְּרְאוּבֵן, שְׁמוּעַ בְּר זְכוּר:
 ה. לְשִׁבְטָא דְשִׁמְעוֹן,
 שָׁפֵט בְּר חוּרִי: ו. לְשִׁבְטָא
 דְיְהוּדָה, כָּלֵב בְּר יִפְנֶה:
 ז. לְשִׁבְטָא דְיִשְׁשָׁכָר,
 יִגָּאֵל בְּר יוֹסֵף: ח. לְשִׁבְטָא
 דְאֶפְרַיִם הוֹשֶׁעַ בְּר נוּן:
 ט. לְשִׁבְטָא

דְּבִנְיָמִין, פִּלְטִי בְר רְפוּא: י. לְשִׁבְטָא דְזְבוּלֹן, גְּדִיאֵל בְּר סוּדִי: יא. לְשִׁבְטָא דְיֹסֵף לְשִׁבְטָא דְמְנַשֶּׁה, גְּדִי בְר סוּסִי: יב. לְשִׁבְטָא
 דְדָן, עֲמִיאֵל בְּר גַּמְלִי: יג. לְשִׁבְטָא דְאֲשֶׁר, סִתּוּר בְּר מִיכָאֵל: יד. לְשִׁבְטָא דְנַפְתָּלִי, נַחֲבִי בְר נֹפְסִי: טו. לְשִׁבְטָא דְגָד, גָּאוּאֵל בְּר
 מְכִי: טז. אֵלִין שְׁמֵהֶן גּוֹבְרִיא, דְשָׁלַח מֹשֶׁה לְאֵלְלָא יְת אֲרַעָא, וַקְרָא מֹשֶׁה, לְהוֹשֶׁעַ בְּר נוּן יְהוֹשֻׁעַ: יז. וַיִּשְׁלַח יְתָהוֹן

(ג) על פי ה', ברשותו, שלא עכב על ידו. כלם אנשים, [כ' כל] רש"י
 אנשים שבמקרא] לשון חשיבות, ואותה שעה כשרים היו.
 (טז) ויקרא משה להושע וגו', נתפלל⁶ עליו יה יושיעך מעצת
 מרגלים.
 [5] כד"ר ליהא. 6 סוטה לד ב.

(טז) ויקרא משה להושע בן נון יהושע, [יולא שקראו עתה
 יהושע]⁶, אלא כך פירושו: הושע בן נון שאמרנו למעלה שנקרא
 כן בבית אביו, הוא אותו שקרא משה [יהושע] כשנעשה משרתו
 והפקידו על ביתו. שכך היה מנהגם, כמו ויקרא פרעה שם
 יוסף צפנת פענח (בראשית מא מה), ויקרא לדניאל בלשצר,⁷
 דהוא שמיה בלשצר כשם אלהיה⁸.

(טז) וטעם אלה שמות האנשים, אחר שאמר ואלה שמותם ראב"ע
 (פסוק ד), להודיע כי כן היו שמותם לעולם ולא השתנו כמו
 הושע⁶.
 6 שקרא לו יהושע.

5 [ע"פ החזקוני]. 6 שהרי כבר נקרא כן בשמות כד יג. 7 דניאל א 1: ושם
 לדניאל בלשצצר. 8 ט ד ה: דניאל די שמה בלשצצר כשם אלהי.

(ג) כלם אנשים, אנשי חיל, כענין "הלא איש אתה" (ש"א כו ספורנו
 טו), וכן "וחזקת והיית לאיש" (מ"א ב ב).
 (ד) ואלה שמותם, כולם חשובים איש על שמו מצד מעלתם,
 והזכירים לפי זקנתם, מפני שהיו אז שוים במעלה, בפרט בענין
 השליחות, לא כסדר השבטים ולא כסדר הדגלים.¹
 (טז) ויקרא משה להושע בן נון יהושע, אמר שהיה נודע בשבטו
 לאיש חיל בשם "הושע", וזה שנקרא למעלה "יהושע" (לעיל
 יא כח)², מפני שמה רבינו קרא לו כך לכבוד ולהתפלל עליו
 שיהיה נושע ויושיע אחרים.
 1 ראה רמב"ן. 2 ראה רש"י וחזקוני.

(ד) למטה ראובן וגו', מנה הכתוב השבטים לא לדגליהם ולא
 כתולדותם. ונראה שראה למנותם הנה לפי מעלת השלוחים,
 כי היו ראשים ונשיאים בעם כאשר ספר, ואין מעלתם שוה,
 אבל יש בהם גדול מחברו בחכמה ובכבוד, והקדים הנכבד
 הקודם במעלה¹³, כי מעלת עצמם מנאם לא למעלת השבט,
 וכן בנשיאים החולקים להם את ארץ כנען¹⁴ הזכירים כפי
 המעלה¹⁵ לא לחולדותם.
 13 לפי זה היה כלב (הנוכר בפסוק ו) גדול במעלה מיהושע (הנוכר בפסוק ח),
 ולהלן (יד כד) כתב רבינו: אבל משה אמר ויהושע בן נון וכלב בן יפנה חיו
 מן האנשים ההם, כעבור גדל מעלת יהושע בחכמה, לכן הקדים יהושע. י"ל
 שמה שכתב "מנה הכתוב השבטים לא לחולדותם" כיוון פמטה יששכר (הנוכר
 בפסוק ז) למטה, אבל עד יששכר כתובים כסדר תולדותם (כסף מוזק). 14 להלן
 לד יח-כח. 15 בכסף מוזק: המעלה והזקנה. כי כן יחשוב שמה כלב בראשונה כי
 היה זקן משאר הנשיאים, כי הוא היה מירצאי מצרים.

שבט מנשה, משום דשם משתעי בחלוקת הארץ, ועל הארץ חזקוני
 היתה הדבה, ולפי שנשיא אפרים לא הוציא דבה הפרידים כאן
 זה מזה.
 (טז) אלה שמות האנשים, משבט לוי לא נשתלח מרגל לפי
 שלא היה לו חלק בארץ. ויקרא משה להושע בן נון יהושע,
 לא⁸ שקראו עתה יהושע, אלא כך הפירוש הוא: הושע בן
 נון שנקרא כן בבית אביו, הוא אותו שקראו משה יהושע
 כבר כשנעשה משרתו ונמצא חן בעיניו. שכך הוא המנהג,
 שכן⁹ מצינו באברהם¹⁰ ושרה¹¹ ויעקב¹² ויוסף¹³ דניאל חגיגה
 6 להלן לד כג. 7 ז א. 8 רש"י. 9 בכור שור. 10 בראשית ז ה.
 11 שם טו. 12 שם לב כח. 13 שם מא מה.

(ג) כלם אנשים, פירש"י: אותה שעה כשרים היו. כלומר בשעה
 שנבחרו, אבל מכאן ואילך החמיצו, כמו שפירש"י גבי וילכו
 ויבאו (להלן פסוק כו). ראשי בני ישראל המה, שרי אלפים.¹
 (ו) כלב בן יפנה, הוא² כלב בן חצרון, ונקרא שמו יפנה על
 שפנה מעצת המרגלים.
 (יא) למטה יוסף למטה מנשה, אעפ"י שבמקומות אחרים
 נקרא יוסף על שם אפרים³ כאן כללו על שבט מנשה, לפי
 ששניהם הוציאו דבה, יוסף על אחיו⁴ ונשיא מנשה על הארץ⁵,
 ומהאי טעמא בפרשת מטעי⁶ ובספר יהושע⁷ נקרא עוד יוסף על
 1 [בכור שור, להלן אחרי פסוק טז]. 2 סוטה יא ב. 3 ראה יחזקאל לו טז: ליוסף עץ
 אפרים. 4 בראשית לו ב. 5 אבל נשיא אפרים הוא יהושע בן נון שלא הוציא דבה.

כה אֲשֶׁר-קָרַתוּ מִשָּׁם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: וַיָּשָׁבוּ מִתּוֹר הָאָרֶץ מִקֶּץ אַרְבָּעִים יוֹם:
 כו וַיֵּלְכוּ וַיִּבְאוּ אֶל-מֹשֶׁה וְאֶל-אַהֲרֹן וְאֶל-כָּל-עַדְת בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל אֶל-מִדְבַר
 פָּאֲרָן קְדֻשָּׁה וַיֵּשִׁיבוּ אֹתָם דָּבָר וְאֶת-כָּל-הָעֵדָה וַיִּרְאוּם אֶת-פְּרֵי הָאָרֶץ:
 כז וַיִּסְפְּרוּ-לוֹ וַיֹּאמְרוּ בָּאֲנֹו אֶל-הָאָרֶץ אֲשֶׁר שְׁלַחְתָּנוּ וְגַם זָבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ
 כח הוּא וְזֶה-פְרִיָּהּ: אֲפֶס כִּי-עֲזוּ הָעַם הַיֹּשֵׁב בָּאָרֶץ וְהָעַרְיִים בְּצִרּוֹת גְּדֹלַת
 כט מְאֹד וְגַם-יְלִידֵי הָעֵנָק רְאִינוּ שָׁם: עֲמַלְק יוֹשֵׁב בָּאָרֶץ הַגִּבּוֹ וְהַחִתִּי וְהַיְבוּסִי

דקצו מתמן בני ישראל:
 כה. ותבו מלאללא ארעא,
 מסוף ארבעין יומין: כו.
 ואזלו, ואתו לנת משה
 ולנת אהרן, ולנת כל
 פנשתא דבני ישראל,
 למדברא דפארן לרקס,
 ואתיבו יתהון פהנגמא
 וית כל פנשתא,
 ואחזיאונון ית אבא
 דארעא: כז. ואשמעיאור

ליה ואמרו, אמינא, לארעא דשלחמנא, [ג"י דאשלחמנא] ואף, עקרא חלב ודבש, היא ודין אבה: כח. לחוד ארי תקיף עמא,
 דתיבי בארעא, וקרין בקרבן לחדא, ואף בני גברא חזינא תמן: כט. עמלקאזה יתיב בארע דרומא, וחסאי, ויבוסיאי

רס"ג (כח) עז, קשה.

(כח) וישבו מתור הארץ מקץ ארבעים יום, והלא ארבע מאות רש"י
 פרסה על ארבע מאות פרסה היא²², ומהלך אדם בינוני עשר
 פרסאות ליום²³, הרי מהלך ארבעים יום מן המזרח למערב,
 והם הלכו ארכה ורחבה, אלא²⁴ שגלוי לפני הקב"ה שיגזור
 עליהם יום לשנה קצר לפנייהם את הדרך.

(כז) וילכו ויבאו, מהו²⁵ וילכו²⁶, להקיש הליכתן לביאתן מה
 ביאתן בעצה רעה אף הליכתן בעצה רעה. וישבו אתם דבר,
 את משה ואת אהרן²⁷.

(כז) זבת חלב ודבש הוא, כל²⁸ דבר שקר שאין אומרים בו קצת
 אמת בתחלתו אין מתקיים בסופו.

(כח) בצרות, לשון חזק, ותרגומו: כריכן, לשון בירניות
 עגולות, בלשון ארמי כריך: עגול²⁹.

(כט) עמלק יושב וגו', לפי³⁰ שנכוו בעמלק כבר, הזכירוהו
 מרגלים כדי ליראם. ועל יד הירדן, יד כמשמעו, אצל הירדן,
 ולא תוכלו לעבור.

22 ראה מגילה ג א: ונודעוהו ארץ ישראל ארבע מאות פרסה על ארבע מאות
 פרסה. 23 פסחים צד א. 24 תנחומא ח. 25 סוטה לה א. 26 כיון
 דכתב לעיל וישוכו (פסוק כה) לא הוה ליה למימר אלא ויבאו אל משה (רש"י).
 27 השתא ניחא "זאת כל העדה", דאליכ למח לי "זאת כל העדה". 28 סוטה לה א.
 29 ראה ערוך ערך כריך א. 30 תנחומא ט.

רמב"ן (כז-לא) וגם זבת חלב ודבש הוא, בעבור שצוה אותם לראות
 השמנה היא אם רזה (פסוק כ), השיכו לו כי היא שמנה וגם זבת
 חלב ודבש היא, ועל שאלתו היש בה עץ אם אין (שם), השיבו
 לו זה פריה, כי כן צוה אותם להראותו, והנה בכל זה אמרו אמת
 והשיבו על מה שנצטוו, והיה להם לאמר שהעם היושב עליה
 עז והערים בצורות, כי יש להם להשיב אמרי אמת לשולחם,
 כי כן צוה אותם החזק הוא הרפה (פסוק יח) הבמחנים אם
 במבצרים (פסוק יט), אבל רשעם במלת אפס, שהיא מורה על
 דבר אפס ונמנע מן האדם שאי אפשר בשום ענין, כלשון האפס
 לנצח חסדו (תהלים עז ט), ואין עוד אפס אלהים (ישעיה מה
 יד). והנה אמרו לו הארץ שמנה וגם זבת חלב ודבש והפרי
 טוב, אבל אי אפשר לבא אליהם כי עז העם, והערים בצורות
 גדולות מאד וגם ילידי הענק ראינו שם, ואמרו עוד עמלק
 יושב בארץ הגב, לרמוז שאין שם רוח²³ לבא בארץ משם,
 כי כולם גבורים, כי עמלק בדרום, והכנעני במערב ובמזרח,
 והאמורי בהר, הגידו שליחותם ויניאו לב העם ברמו, מפני
 23 ר"ל שמשום כיוון אי אפשר לבוא לארץ.

(כח) יש מקץ שהוא תחילה²², ויש מקץ שהוא מסוף, ויתכן ראב"ע
 להיות ראש הארבעים²³.

(כו) וילכו, להודיע שלא באו לאהליהם אל המחנה, רק מיד
 הלכו. וישבו אתם דבר, אל משה ואהרן.

(כז) ויספרו לו, למשה שהוא העיקר.

22 ראה ראב"ע דברים יד כח, טו א, לא י. 23 בתחילת יום הארבעים.

(כז) אל מדבר פארן קדשה, אל אותו החלק מהמדבר שהיה ספורנו
 מול קדש ברנע.

(כז) וגם זבת חלב ודבש היא, לא בלבד היא טובה אבל היא
 גם כן זבת חלב ודבש, נותנת בלי טורח רב מקנה מרבה חלב
 ורוב דבש ומעדיני מלך.

(כח) אפס כי עז העם, אבל אי אפשר לנו לכבשה, מפני שהעם
 עז והערים בצורות, ושוכני הארץ הם שונאינו, והם בני עמלק
 שילחמו גם הם בנו כדי שלא נקרב אל גבולם.

חזקוני (כח) מקץ ארבעים יום, שהתחילו בכ"ט בסיון שנשלחו
 המרגלים וכלו בח' באב לערב, דתמוז דההיא שתא מלויי
 מליוהו²⁶.

(כז) אל מדבר פארן קדשה, מדבר²⁷ פארן ומדבר צין וחצרות
 וקדש ברנע ורתמה סמוכים זה לזה, דהא כתיב הכא: נסעו העם
 מחצרות ויחנו במדבר פארן (לעיל יב טז), והוא רתמה כמפורש
 בפרשה מסעי (להלן לג יח), ושם כתיב: ויחנו במדבר צין היא
 קדש (שם לו), וכאן כתיב: אל מדבר פארן קדשה, ובפרשת
 מטות כתיב: בשלחי אותם מקדש ברנע (שם לב ח).

(כח) אפס כי עז העם היושב בארץ והערים בצורות גדולות,
 תרתי לריעותה²⁸. וגם ילידי הענק ראינו שם, שנאמר²⁹ עליהם:

מי יתיצב לפני בני ענק (דברים ט ב).

(כט) עמלק יושב בארץ הגב, עד שאתם שואלים משבע
 אומות, שאלו מן העם היושב על הגבול, הוא עמלק שנודווג

26 תענית כט א. 27 בכור שור. 28 שאם אמרו עז העם היינו אומרים אין להם
 מבצר מפני עזותם ונוכל לכבשם, ואם אמרו ערים בצורות היינו אומרים העם חלש,
 ומתוך חלשותם עשו להם מבצר, אבל הם אמרו העם עז ויש להם מבצר (בכור שור).
 29 בכור שור.

קיא

ואמרו יתיב בטרוא, וקנענא יתיב על ימא, ועל פיך ירדנא: ל. ואצית קלב, ית עמא למשה, ואמר, מסק נסק וגידת יתה, ארי מיכל נכול לה: לא. וגובריא, דסליקו עמיה אמרו, לא נכול למסק לנת עמא, ארי תקיף הוא מננא: לב. ואפיקו, שום ביש, על ארעא דאלילו יתה, לכגי ישראל למימר, ארעא, דעברנא בה לאללה יתה, ארע מקטלא יתבהא היא, וכל עמא, דתזינא

והאמרי יושב בהר והכנעני יושב על ההים ועל יד הירדן: ויהם כלב את לא העם אל משה ויאמר עלה נעלה וירשנו אתה כייכול נוכל לה: והאנשים אשר עלו עמו אמרו לא נוכל לעלות אל העם כייחזק הוא ממנו: לב ויצאו דבת הארץ אשר תרו אתה אל בני ישראל לאמר הארץ אשר עברנו בה לתור אתה ארץ אכלת יושביה הוא וכל העם אשר ראינו

רס"ג (ל) ויהם כלב את העם אל משה, וישתק כלב את העם לדבר משה, לה, להם. (לב) דבת הארץ, דבה רעה על הארץ. רשב"ם (ל) ויהם. שיתקם בחכמתו. רמב"ן מוראם ממה ואהרן. והנה השיבו על כל מה שצוה להם משה זולתי מה שאמר המעט הוא אם רב (פסוק יח) שלא ענו אותו דבר בזה, וכן לא הזכירו טובה, כי היה בדעתם לומר לעם אחר כך ארץ אוכלת יושביה היא (פסוק לב) בדרך דבה, והנה עמה מועטים וחזקים מאד, והנה העם הבינו כוונתם ואז החלו כל העדה אשר שם להתאונן, וזה טעם ויהם כלב, כי שתק אותם ואמר עלה נעלה, כי יכול נוכל לה, לומר אמת הוא שהעם חזק אבל אנחנו נחזק מהם ומעריהם הבצורות על כן אמר לה²⁴, אז ענו המרגלים ופירשו דבריהם ואמרו לא נוכל לעלות אל העם כי חזק הוא ממנו, לאמר אפילו העם אם יצאו אלינו השדה לא נוכל לעלות אליהם להלחם בה, אף כי נכבוש מהם ערים בצורות גדולות מאד, כי טעם לעלות אל העם, כטעם ברו לכם איש וירד אלי (ש"א יז ח), לשון נלחמים במערכה.

רס"ג (ל) ויהם כלב את העם אל משה, וישתק כלב את העם לדבר משה, לה, להם. (לב) דבת הארץ, דבה רעה על הארץ.

רשב"ם (ל) ויהם. שיתקם בחכמתו.

(ל) ויהם כלב, אמר ר' יונה המדקדק, שטעמו שאמר הסר²⁴. רמב"ם (לב) ויצאו דבת הארץ, דבר שלא היה. ואין כן ויבא יוסף (ברא' לו ב), כי ויבא הפך ויצאו²⁵. דבה, מפעלי הכפל, מגזרת דובב שפתי ישנים (שיה"ש ז'), ובמקומו פירשתי²⁶. אכלת יושביה, שהאוויר שלה רע. אנשי מדות, כל איש הוא איש מדה²⁷, רק טעמו מדות גדולות יותר מהכל וכן אנשי לבב (איוב לד²⁸), ורבים כמו הם. 24 מן הסה בהפעיל, גרם שישחקו. 25 ויבא הוא אמת ויצאו הוא שקר, ראה רמב"ן. 26 בשה"ש שם פירש: דובב כענין דיבור, ואולי כמוהו ויבה. 27 הרי כל איש הוא בעל מידה אלא הכוונה לבעלי מידות גדולות מן הרגיל. 28 בעלי לבב, שכל גדול מן הרגיל.

(ל) ויהם כלב את העם, השתיק את העם שהיו מתחילים מאז ספורנו לתת קולם, כמו שעשו אחר כך כאמרו "ותשא כל העדה ויתנו את קולם" (להלן יד א). אל משה, שישמעו מה ישיב משה, ואולי אז אמר משה מה שהעיד אחר כך באומרו "ואומר אליכם: לא תערצון, ולא תיראון מהם" (דבר' א כט), וכלב חזק דבריו באמרו: עלה נעלה, ראוי לנו לעלות, כי לא יתקוממו נגדנו למנוע עלייתנו. וירשנו אותה כי יכול נוכל לה, כי אחר שנעלה שם ינוסו מפנינו, כי כבר נמוגו כל יושבי כנען.

24 מן הסה בהפעיל, גרם שישחקו. 25 ויבא הוא אמת ויצאו הוא שקר, ראה רמב"ן. 26 בשה"ש שם פירש: דובב כענין דיבור, ואולי כמוהו ויבה. 27 הרי כל איש הוא בעל מידה אלא הכוונה לבעלי מידות גדולות מן הרגיל. 28 בעלי לבב, שכל גדול מן הרגיל.

(ל) ויהם כלב את העם, השתיק את העם שהיו מתחילים מאז ספורנו לתת קולם, כמו שעשו אחר כך כאמרו "ותשא כל העדה ויתנו את קולם" (להלן יד א). אל משה, שישמעו מה ישיב משה, ואולי אז אמר משה מה שהעיד אחר כך באומרו "ואומר אליכם: לא תערצון, ולא תיראון מהם" (דבר' א כט), וכלב חזק דבריו באמרו: עלה נעלה, ראוי לנו לעלות, כי לא יתקוממו נגדנו למנוע עלייתנו. וירשנו אותה כי יכול נוכל לה, כי אחר שנעלה שם ינוסו מפנינו, כי כבר נמוגו כל יושבי כנען.

(לא) לא נוכל לעלות, שיתקוממו נגדנו ולא יניחונו לעלות, כמו שקרה אחר החטא, כאמרו "ויירד העמלקי והכנעני" (להלן מה).

(לב) ארץ אוכלת יושביה, אף על פי שהעם היושבים בהם

לכם בצאתכם ממצרים. והאמורי יושב בהר והכנעני יושב על הים ועל יד הירדן, ואין לנו מקום פנוי ליכנס לארץ. (ל) ויהם כלב את העם אל משה וגו', מתוך³⁰ כך תבין את דברי משה את אשר דבר כנגד המרגלים ואינן כתובין כאן, אבל בפרשת דברים נתפרשו: ואומר אליכם לא תערצון ולא תיראון מהם (דברים א כט).

יג בתוכה אנשי מדות: ושם ראינו את הנפילים ונהי
 יד א בעינינו כחגבים וכן היינו בעיניהם: ותשא כל-העדה ויתנו את-קולם
 ב ויבכו העם בלילה ההוא: וילנו על-משה ועל-אהרן כל בני ישראל
 ויאמרו אליהם כל-העדה לו-מתנו בארץ מצרים או במדבר הזה לו-

בגוה אנשין דמשקחן: לג.
 ותמן חזינא, ית גבריא,
 בני ענק מן גבריא,
 ותנינא בעיני נפשנא
 דקמציין, וכן חזינא
 בעיניהון: א. ונארימת כל
 דנשמתא, ויהבו ית קלהון,
 ויבכו עמא בליקיא ההוא: ב. ואתרעמו על משה ועל אהרן, כל בני ישראל,
 ויאמרו להון כל קנשמתא, לוי דמיתנא בארעא דמצרים, או, במדברא הדין לוי

רס"ג (לג) נפילים, גבורים עריצים ואמיצי לב.

רשב"ם (לג) מן הנפילים, הראשונים, כרכתיב. כבראשית הנפילים היו בארץ בימים ההם (בראשית ו ד). כחגבים. הנמוך נראה לגבוה ממנו הרבה כחגבים שהם נמוכים מאד. וזה מוכיח היושב על חוג הארץ ויושביה כחגבים (ישעיה מ כב).

רמב"ן העם אשר כגובה ארזים גבהו וחסון הוא כאלונים (עמוס ב ט), נפל פחדם עליהם והמסו לב אחיהם²⁶, וכאשר ראו כי עדיין היו ישראל נועצים לעלות, ויהושע וכלב²⁷ מחזקים את לבם, הוציאו דבה בשקר כדי לבטל עלייתם על כל פנים. ודע כי מוציא דבה הוא כסיל (משלי י יח), אשר יאמר שקר²⁸, אבל המגיד אמת יקרא מביא דבה כמו שנאמר ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם (בראשית לו ב), ועל זה נענשו למות במגפה שנאמר וימותו האנשים מוציאי דבת הארץ רעה במגפה לפני ה' (להלן יד לו): ארץ אוכלת יושביה היא וכל העם אשר ראינו בתוכה אנשי מדות, ארץ כשהיא רעה והמים דלים ורעים והארץ משכלת²⁹ לא תגדל אנשי מדות רק יהיו אנשיה דלים או נפוחים שפלי קומה חסירי הכח, אבל דבת המרגלים לאמר כי הארץ היא חזקת האורז כבדת הטבע ומימיה ופירותיה עבים וכבדים ויגדלו גדול רב מאד, ולא יסבלו אותם מזגי בני אדם הבינונים, זולתי הענקים ואנשי מדות שהם בעלי כח החזקים בטבעם אשר הם עצומים בגבהם וקומתם, ולכן תגדל אנשים גדולים מאד ותמית שאר בני אדם כולם, כמנהג במאכלים הגסים. ועתה חזרו להפליג להם בחזקת הענקים כי מתחלה אמרו וגם ילידי הענק ראינו שם (פסוק כח), ועכשיו הפליגו בהם לקרוא אותם נפילים, ואמרו לעם ושם ראינו את הנפילים, שלשת בני ענק, והם מן הנפילים הקדמונים אשר שמעתם עליהם כי המה הגבורים אשר מעולם אנשי השם (בראשית ו ד). ולפי שהיה ענין הנפילים שכדורות נח נודע בעולם הזכירו להם שאלו בני הענק מהם כדי ליראם ולבהלם, ולכך אמרו עתה ונהי בעינינו כחגבים וכן היינו בעיניהם.

26 דברים א כח. 27 אע"פ שבכתוב החזיר רק כלב, מבואר בסוטה לה א שגם יהושע חזק את לבם. 28 נראב"ע כאן]. 29 ע"פ מ"ב ב יט.

אנשי מדות, גדולים וגבוהים, וצריך לתת להם מדה, כגון גלית: רש"י גבהו שש אמות וזרת (ש"א יז ד), וכן: איש מדון (ש"ב כא כ), איש מדה (דח"א יא כג).

(לג) הנפילים, ענקים מבני שמחזאי³² ועזאל³³ שנפלו מן השמים בימי דור אנוש³⁴. וכן היינו בעיניהם, שמענו³⁵ אומרים זה לזה: נמלים יש בכרמים כאנשים. ענק, שמעניקים חמה בקומתן³⁶.

יד (א) כל העדה, סנהדראות³⁷.

(ב) לו מתנו, הלואי ומתנו³⁸

32 ראה נדה סא א. 33 ראה יומא סז ב. 34 כעין זה במדרש אגדה. 35 ע"פ סוטה לה א. 36 שם לד ב. 37 תנחומא יג. 38 פירוש הלואי והיינו מתים ואינו שם דבר רק הוא פעל עבר ולכן הוא בפתח (גור אריה, שמות טז, ג).

(לג) הנפילים, פירשתיו²⁹. מן הנפילים, טעמו, וגם אחרי כן ראב"ע אשר יבואו (ברא' ו ד), ושם מפורש³⁰.

יד (א) את קולם, פעול למלת ותשא גם ויתנו³¹.

(ב) וילנו, מבנין נפעל, מהפעלים השניים הנראים לנפעל שלם³².

29 בראשית ו ד: ופירוש נפילים שיפול לב הרואה אותם, שיחמה מנוכה קומתם. 30 יוטעם אחרי כן אחר המבול. והנה בני ענק בתחלה היו ממשפת בני האלהים. 31 "את קולם" הוא מושא ישר של שני הנשואים במשפט כולל: ותשא כל העדה את קולם, ויתנו את קולם. 32 מן לון, מגורת נעז' כנפעל הנראים כשלמים, יוחר נכון כפעלי פ"י בקל. בכ"י פריס: הנראים שלם, בלי המלה לנפעל.

(לג) ושם ראינו את הנפילים, יש מפרשים³¹ נפילים, גבוהים, חזקוני כמו: הר נופל יכול דאיוב (יד יח), שפירוש גבוה, לשון נפילים. בני ענק, פירש רש"י³²: "שמעניקין את החמה בקומתן". "מרוב גובה קומתן דומים כאילו צוארן נוקב ועונק בנקב שהחמה יוצא בו", כך פרש"י בפרק אלו נאמרין³³. כחגבים, לאר³⁴

31 ראה ראב"ע ורמב"ן איוב יד יח. 32 בפסוק שלפנינו. 33 סוטה לד ב ד"ה שהיו מעניקין. 34 בכור שור.

חזקים, אין זה בשביל שבח הארץ, אבל הוא מפני שלא ישארו ספורנו בה זולתי החזקים⁵, שהם חזקי המזג, והשאר מתים בה מפני רוע האויר.

(לג) בני ענק, מצד האב. מן הנפילים, מצד האם⁶. וכן היינו בעיניהם, כחגבים או פחות מזה, ובשביל זה לא קמו עלינו, כי לא החשיבו אותנו ויבד בעיניהם להרע לנו.

יד (ב) וילנו על משה ועל אהרן, שהיו שלוחי האל יתברך

5 ראה רמב"ן. 6 אין כאן כפל לשון, שהנפילים היו גם בני ענק אביהם וגם מן הנפילים, מצד אדם, "להיות אדם קטנה (מבנות האדם, היתה מפלת הולדות לפני מלאת ימי עיבורם, ונקראו הולדות) מפני זה נפילים, נופלים מבטני אמותיהם" (אברבנאל).

מהר"ם (לג) [ו]שם ראינו את הנפילים, הנפילים ג' במסורה, האי דהכא ואידך: (ו) בני ענק מן הנפילים, והשלישי הנפילים... אשר מעולם (בראשית ו ד), היינו דאמרין² סיתון ועוג מבני שמחזאי ועזאל היו.

2 נדה סא א.